

Besprekingsartikel: Studies over verzuiling

De stand van zaken aan het eind van de jaren negentig*

J.E. Ellemers

Over verzuiling is sinds de jaren vijftig heel wat gepubliceerd. Het begon met betrekkelijk eenduidige begripsmatige en kwantitatieve analyses van het verschijnsel, waarbij de naam van J.P. Kruijt met ere moet worden genoemd. In de loop der jaren werd aandacht gevraagd voor verschillende aspecten en werd verzuiling gezien in termen van emancipatie, het behoud van eigen levensstijl, sociale beheersing, geïnstitutionaliseerd pluralisme, politieke participatie, politieke cultuur en conflictbeheersing. Maar ook werd verzuiling meer en meer gezien als onderdeel van processen van modernisering. Voorts werd het begrip verzuiling niet langer uitsluitend toegepast op één maatschappij – in casu Nederland –, maar ook op verschillende andere (vooral Europese) maatschappijen. Inmiddels is er sprake van een veelheid van hypothesen, aanzetten tot theoretische analyse en verklaringen.

In welke opzichten zijn daar in de jaren negentig nadere inzichten of nieuwe gezichtspunten aan toegevoegd? Zie hier het onderwerp van dit besprekingsartikel.¹ Het lijkt wel dat men van tamelijk goede huize moet komen om aan de reeds bestaande inzichten nog iets nieuws toe te voegen: hetzij door nieuwe empirische analyses, hetzij door bestaande gegevens in een ander of nieuw kader te plaatsen. Maar men kan natuurlijk ook *zeggen* dat men iets nieuws heeft te melden – zonder dat dit helemaal waar hoeft te zijn.

1 Nieuwe visies?

Om met dit laatste te beginnen: Peter van Rooden zegt in de inleiding tot zijn boek *Religieuze regimes: Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (1996): 'Wat hier gebeurt is iets nieuws'. Maar is het wel iets nieuws? In een zesttal, eerder gepresenteerde, deels overlappende essays, die tezamen een periode van ruim 400 jaar bestrijken, komen onder andere ter sprake publieke kerk, protestants vaderland en verzuilde samenleving, de professionalisering van de Nederlandse predikant, het ontstaan van het orthodox-protestantse volksdeel.

Een van de hoofdthema's in het boek, dat hier vooral aandacht verdient, is dat de voorstelling van het bestaan van drie volksdelen – van (calvinistische) orthodox-protestanten, van liberale protestanten of humanisten en van katholieken –

ideeënhistorisch niet berust op continuïteit. Religieus verschil heeft in de loop van de Nederlandse geschiedenis volgens Van Rooden niet altijd dezelfde betekenis gehad. In de strijd tussen vrijzinnig en orthodox protestantisme is er ook een lange periode van overeenstemming en ideologische rust geweest van ongeveer het laatste kwart van de achttiende eeuw tot het midden van de negentiende eeuw.

Dit klinkt overtuigend. Het ging in verschillende perioden inderdaad om verschillende mensen en verschillende 'kwesties'. Maar het miskent dat er naast discontinuïteit ook continuïteit is geweest. Zo wijst Van Rooden er zelf op dat al in de eerste helft van de zeventiende eeuw er (als gevolg van politieke en militaire factoren) sprake was van een tot op heden stabiel geografisch patroon van religieuze verdeeldheid (p. 21, zie ook pp. 169 vv.). Ook merkt hij op dat in de nieuwe Republiek de macht in feite in handen was van lokale elites, waardoor 'de stijl van machtsuitoefening binnen de Republiek [verschilde] van wat elders in Europa gebruikelijk was' (p. 20). Maar behalve door geografisch particularisme, werd de Republiek sinds het ontstaan ook gekenmerkt door andere vormen van particularisme, onder andere tot uiting komend in een subtiel krachtenspel tussen drie 'volksdelen'. Dit wil zeggen een katholiek, een calvinistisch én een 'libertijns', 'rekkelijk', meer diffuus volksdeel, die in wisselende demografische, sociaal-economische, (machts)politieke verhoudingen en in cultureel opzicht bepaalde invloeden uitoefenden – ook op elkaar. Een essentieel element hierbij is dat de drie volksdelen ieder een 'minderheid' vormden en nooit één daarvan een volstrekt dominante positie heeft ingenomen.

In verschillende perioden waren er uiteraard verschillende actoren en waren er andere omstandigheden en aanleidingen. Maar de (deels) geïnstitutionaliseerde tegenstellingen tussen 'preciezen', 'rekkelijken' en katholieken waren er rond 1620, waren er nog steeds in het midden van de achttiende eeuw en manifesteerden zich opnieuw in de loop van de negentiende eeuw. Inderdaad ontstond er in het laatste kwart van de negentiende eeuw een moderne massapolitiek en was er sprake van wat Van Rooden noemt een 'etnisering van religieuze tegenstellingen'. Met andere woorden, toen pas was sprake van het begin van de verzuiling. Maar die verzuiling grijpt terug op en was mogelijk door bepaalde culturele oriëntaties en institutionele arrangementen, die al van veel eerder dateren. Zoals Van de Laarse in een polemiek met Van Rooden over deze kwestie ook al opmerkte, kunnen culturele voorstellingen onder gewijzigde omstandigheden wel snel – en soms radicaal – van betekenis veranderen, zonder daarmee geheel te verdwijnen. 'Culturen zijn taaier dan menigeen geneigd is te denken'.²

Een andere studie met de pretentie van letterlijk een *andere* visie, is die van Marcel Hoogenboom, *Een miskende democratie: Een andere visie op verzuiling en politieke samenwerking in Nederland* (1996); de bewerking van een Leidse doctoraalscriptie.

Het boek begint – en eindigt – met een kritiek op de stellingen van Lijphart om zowel de *kentering*, als de *continuïteit* in de ontwikkeling van het Nederlandse politieke systeem te verklaren uit het pacificatiemodel. Beide stellingen schieten naar de mening van de auteur tekort. Want als dit model de ‘accommodatiepolitiek’ in de hoogtijdagen van de verzuiling moet verklaren, hoe kan het dan dat ook het hedendaagse politieke systeem in Nederland nog steeds de trekken vertoont van dit politieke stelsel van accommodatie? Volgens Hoogenboom ligt het antwoord in het verschijnsel ‘politieke cultuur’, die naar zijn mening wel constant is gebleven.

De verzuiling dient volgens Hoogenboom gezien te worden als een multidimensionaal proces, waarbij hij een onderscheid maakt tussen vorm, essentie en externe functie van de verzuiling. De *vorm* duidt op de instituties en organisaties die tezamen de zuil vormen. De *essentie* verwijst naar de *raison d'être* van de zuil: dat wat haar intern samenhoudt en fundamenteel doet verschillen van de rest van de samenleving. Op de essentie van de zuilen, die per bevolkingsgroep en periode verschillen, bestaan vier visies: (1) de maatschappelijke emancipatie van gedepriveerde groepen; (2) behoud en bescherming van eigen identiteit; (3) sociale controle; en (4) het traditioneel pluralisme. Slechts door een *combinatie* van deze vier visies kan naar de mening van Hoogenboom de opkomst en ondergang van de verzuiling geheel worden verklaard. Met de *externe functie* van de zuil ten slotte, wordt bedoeld de rol die deze speelt op het niveau van de staat, alhoewel het boek niet helemaal duidelijk maakt hoe we de relatie tussen essentie en externe functie precies moeten zien. De auteur meent dat door de drie genoemde aspecten te onderscheiden het mogelijk is de verzuiling te beschrijven als *proces*.

In zijn slothoofdstuk stelt Hoogenboom dat sinds de jaren vijftig en zestig Nederland een ‘gewone’ democratie is geworden. Hij meent dat er thans sprake is een politieke cultuur van ‘tactische tolerantie’ en *gedogen* van elkaars afwijkende meningen, die ook zonder de aanwezigheid van de zuilen het Nederlandse politieke systeem zijn vorm en stabiliteit geeft. Maar, zo zegt hij ook, het is een politieke cultuur die is gevormd door en tijdens de verzuiling. Met andere woorden, er is een duidelijke doorwerking van de verzuiling, in wat Hoogenboom zelf noemt het ‘bijzondere en hardnekkige karakter van de Nederlandse politieke cultuur’ (p. 118).

Daar kan men het grotendeels mee eens zijn. Ook de gemaakte begripsmatige onderscheidingen zijn op zichzelf niet onjuist. Maar in hoeverre presenteert Hoogenboom een *andere* visie, een alternatief model van verzuiling, zoals hij herhaaldelijk en met nadruk opmerkt? Heeft de andere visie vooral betrekking op Lijphart? Maar veel van de kritiek op Lijphart, die hij noemt, is al veel eerder – zelfs al kort na het verschijnen van Lijpharts boek – geformuleerd. Op zijn best kan men zeggen dat hij een niet onverdienstelijke compilatie geeft van deze eerdere inzichten. Of heeft zijn andere visie betrekking op ‘sommige wetenschappers en politici’, tegen wie hij zich herhaaldelijk afzet – overigens zonder dezen te identifi-

ceren. Zo doet hij het bijvoorbeeld voorkomen alsof hij de eerste is die verzuiling als proces tracht te beschrijven. Ook wekt hij de indruk in zijn beschrijving van de vier genoemde visies op de essentie van de verzuiling, dat degenen die hier eerder over hebben geschreven alleen maar oog hadden voor één of enkele daarvan en niemand voor hem op het idee is gekomen de vier visies te combineren. Het zijn dit soort pedanterieën die het boek – zoals gezegd, een niet onverdienstelijke compilatie – ernstig ontsieren.

2 Verscheidenheid in verzuiling en ontzuiling

Wél een duidelijke aanvulling en nuancering op het bestaande beeld geeft de al in 1991 verschenen dissertatie van Paul Pennings, *Verzuiling en ontzuiling: De lokale verschillen. Opbouw, instandhouding en neergang van plaatselijke zuilen in verschillende delen van Nederland na 1880* (1991), waarvan – opvallend genoeg en geheel ten onrechte – de veel later verschenen boeken van Van Rooden en Hoogenboom geen melding maken.

De probleemstelling van deze studie is: hoe verschilt het tempo en de omvang van de ver- en ontzuiling per lokale context, per zuil, per tijdvak en per maatschappelijke sector en hoe kunnen deze verschillen worden verklaard? Daarbij worden verzuiling en ontzuiling zoveel mogelijk binnen één kader bestudeerd. In een gedegen en alle aspecten recht doend overzicht van de verschillende theoretische gezichtspunten over verzuiling en ontzuiling schenkt Pennings ook aandacht aan de opeenvolgende allianties, die de religieuze herleving in de negentiende eeuw nieuwe impulsen gaven. Dit resulteert in vier onderzoeksvragen, aan de hand waarvan de samenhang tussen modernisering, godsdienstige verscheidenheid en verzuiling zichtbaar gemaakt kan worden. Deze onderzoeksvragen hebben betrekking op: (1) institutionele opbouw en neergang van de zuilen; (2) ledenverloop van de verzuilde instituties (de achterbannen); (3) de lokale elites; en (4) de subsidiepolitiek. Met betrekking tot deze vier vragen onderzoekt Pennings het verloop in een aantal typen gemeenten in twee perioden, namelijk 1880-1925 (verzuiling; in 45 gemeenten) en na 1960 (ontzuiling; in 50 gemeenten).

In een dergelijk grootscheeps kwantitatief-vergelijkend onderzoek doen zich onvermijdelijk problemen voor met betrekking tot de operationalisering. Zo moeten gemeenten worden getypeerd naar een aantal kenmerken, zoals godsdienstige samenstelling, stad-platteland, dynamisch-stabiel, die soms arbitraire beslissingen met zich mee brengen. Ook kan men kanttekeningen plaatsen bij het criterium voor al of niet verzuild zijn van lokale verenigingen, dat gebaseerd is op de vermelding van 'verenigingen met rechtspersoonlijkheid' in de *Nederlandse Staatscourant*. Verder vertoonde het onderzoeksmateriaal verschillende lacunes, die het toch al omvangrijke onderzoek tot een heidens karwei moeten hebben gemaakt.

Alhoewel op de methodologie wel wat valt af te dingen, maakt het onderzoek

van Pennings duidelijk dat er vrij grote lokale verschillen in de processen van verzuiling en ontzuiling zijn geweest. Of en in welke mate er op lokaal niveau verzuiling en later ontzuiling heeft plaatsgevonden, blijkt af te hangen van een complex van factoren, zoals het tempo van modernisering, of er sprake is van een meerderheids- of een minderheidssituatie en van het type gemeente (stad-platteland, dynamisch-stabiel en gemengd-homogeen). Zo ontstaat een gedifferentieerd beeld, dat laat zien dat op lokaal niveau zuilen geen monolitische blokken waren, maar – per sector, plaats en tijdstip – veranderlijke grootheden. Ook blijkt dat bedreigingen van buitenaf slechts onder bepaalde voorwaarden tot versterkte zuilvorming leidden en dat verzuiling en institutionele vernieuwing niet steeds parallel lopen. Ten slotte is het interessant om vast te stellen dat uit de studie van Pennings blijkt dat er geen algemene cesuur bestaat tussen verzuiling en ontzuiling, omdat er ook in de vooroorlogse situatie niet-verzuilde sectoren en regio's waren en omdat er na 1960 sprake was van (bevindelijke) minizuilvorming.

Helaas slechts in het voorbijgaan wijs ik er op dat ook een aantal meer gedetailleerde historische studies naar lokale verzuiling het beeld verder nuanceren – zij het dat deze studies geen volledige convergentie vertonen met die van Pennings. Maar wél blijkt uit deze lokale studies, dat plaatselijke omstandigheden het tijdstip waarop, de wijze en de mate waarin verzuiling al dan niet plaatsvond, sterk kunnen doen variëren; zoals trouwens al eerder is verondersteld. Deze studies hebben betrekking op de ontwikkelingen in Woerden, Hoorn, Naaldwijk, Harderwijk, Tiel en Winschoten. Alhoewel ze onderdeel uitmaken van eenzelfde project, zijn ze echter niet geheel uniform van opzet en alleen maar op onderdelen te vergelijken. Een uiteenzetting hierover zou de omvang van dit besprekingsartikel verre te buiten gaan. Ik moet hier dan ook volstaan met de nadrukkelijke vaststelling dat er op lokaal niveau in de processen van verzuiling (en latere van ontzuiling) grote variatie is geweest en verder slechts verwijzen naar andere besprekingsartikelen die deze historische studies over lokale verzuiling tot onderwerp hebben.³

De constatering van Pennings dat er ook na 1960 sprake was van (bevindelijke) minizuilvorming, wordt bevestigd in het in 1992 verschenen proefschrift van Anne Bert Dijkstra, *De religieuze factor. Onderwijskansen en godsdienst: Een vergelijkend onderzoek naar gereformeerd-vrijgemaakte scholen*. Alhoewel deze studie zich richt op de vraag of scholen van de gereformeerd-vrijgemaakte richting gekenmerkt worden door een grotere mate van schoolsucces (hetgeen in dit geval niet zo blijkt te zijn), is het tevens een interessante casestudy over het ontstaan van een nieuwe zuil. Immers de gereformeerd-vrijgemaakte kerken zijn pas in de jaren veertig na een kerkelijk conflict ontstaan, hetgeen leidde tot een omvangrijk netwerk van semi-kerkelijke organisaties. Daartoe behoort ook een sinds de jaren vijftig en zestig snel groeiend aantal scholen, die aan het begin van de jaren negen-

tig circa honderd basisscholen en zo'n twintig instellingen voor voortgezet en speciaal onderwijs omvatten, met tezamen een 30.000 leerlingen. Deze relatief 'nieuwe' zuil is geografisch min of meer geconcentreerd langs de Nederlandse *Bible Belt*, die schuin van het zuidwesten naar het noordoosten van Nederland loopt.⁴

Trouwens ook elders in de Nederlandse maatschappij is sprake van nieuwe of 'verlate' zuilvorming. Uit de recente studie van Rath en anderen, *Nederland en zijn islam: Een ontzuilde samenleving reageert op het ontstaan van een geloofs-gemeenschap* (1996), blijkt dit onder andere het geval te zijn met een deel van de moslimbevolking. Het boeiende hiervan is dat het ontstaan van deze en andere minizuilen mede mogelijk is geworden door bestaande institutionele kaders, waardoor bijvoorbeeld Nederland in het midden van de jaren negentig 29 islamitische scholen kent. Maar ook blijkt dat er in dit opzicht grote verschillen tussen gemeenten bestaan, sterk afhankelijk van plaatselijke beleidmakers.

Deze gevallen van verlate verzuiling of van nieuwe (mini)zuilen laten zien dat er in bepaalde opzichten parallele ontwikkelingen zijn met die welke ten grondslag liggen aan de oorspronkelijke verzuiling. Zij laten voorts zien dat ook nu nog ontzuiling in de maatschappij als geheel heel goed kan samengaan met het ontstaan van kleine nieuwe zuilen in bepaalde maatschappelijke sectoren. Wel hangt het er natuurlijk vanaf hoe men het begrip verzuiling omschrijft. Ik kom daar nog op terug.

3 Nog steeds modernisering of 'de verzuiling voorbij'?

De inmiddels meest omvattende opvatting over verzuiling is dat het met processen van modernisering heeft te maken. Dit gezichtspunt is nog eens nader uitgewerkt in twee oorspronkelijk aan de Katholieke Universiteit Leuven verdedigde proefschriften, te weten van Hellemans, *Strijd om de moderniteit: Sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1800* (1990) en van Laermans, *In de greep van 'de moderne tijd': Modernisering en verzuiling. Evoluties binnen de ACW-vormingsorganisaties* (1992).

Het boek van Hellemans is het breedste van opzet en beschouwt zuilen als organisatienetwerken van sociale bewegingen. Dit inzicht past hij toe op enkele grote sociale bewegingen in Europa in de negentiende en twintigste eeuw. Hij onderscheidt weliswaar drie betekenissen van het begrip verzuiling: als uitbouw van geïntegreerde netwerken van organisaties; als opdeling van het verenigingsleven van een hele maatschappij; en als blijvende coöperatie in de politieke besluitvorming. In de laatste betekenis kan men België, Nederland (tot in de jaren zestig), Oostenrijk en Zwitserland als verzuild typeren. Maar Hellemans besteedt in zijn boek vooral aandacht aan verzuiling in de eerste door hem genoemde betekenis. Hij concludeert dan dat zuilvorming in Europa veel algemener voorkomt en in

België (anders dan in Nederland) een aantal zuilen zich heeft weten te handhaven en zelfs – in het geval van de katholieke zuil – nog uit te breiden (zie ook Helleman 1990b). Hij meent dat met name de katholieke zuil in België door ‘ideologische generalisering’ nog steeds over een bindingsmechanisme beschikt. Bovendien hebben in België de grote zuilorganisaties en -partijen de uitbouw van de verzorgingsstaat met succes gekanaliseerd in hun eigen voordeel. Deze continuering van zuilnetwerken (in België en elders in Europa) schrijft hij toe aan de domeinspecifieke modernisering van wat hij uiteindelijk de neo-zuilorganisaties noemt.

De studie van Laermans begint met een uitvoerige theoretische uiteenzetting over de begrippen cultuur en modernisering. Hij ontwikkelt daar de visie dat er in een bepaalde fase sprake is van pogingen tot het ideologisch of levensbeschouwelijk ordenen van markten van consumptie- en vermaaksgoederen. Volgens hem was het aanbieden van ‘vormende’ ontspanningsmogelijkheden cruciaal voor de verschillende zuilen. In het tweede deel van zijn boek werkt hij dit aan de hand van een analyse van het ‘publieke discours’ uit voor het Vlaamse ACW (Algemeen Christelijk Werkgeversverbond) en de daarbij behorende vormingsorganisaties in de periode 1945-1980. De doorbraak van ‘de moderne tijd’ leidde bij de jongerenorganisaties eerst tot sterk dalende ledentallen en vervolgens tot onderlinge verdeeldheid over de eigen identiteit. Door de moderne wereld niet langer radicaal af te wijzen, werd op den duur een ‘gematigd modernistische’ houding ontwikkeld. Dit kwam onder andere tot uiting in een nadruk op ‘welzijn’ en ‘persoonsontplooiing’ en een herinterpretatie van de katholieke identiteit. Deze analyse is echter uitsluitend gebaseerd op een niet erg specifiek soort ‘inhoudsanalyse’ van periodieken en andere geschriften van vormingsorganisaties van het ACW, zonder dat er duidelijke informatie wordt verschaft over de opvattingen en het actuele gedrag van leden van deze vormingsorganisaties. Toch meent Laermans dat zijn analyse een globale bevestiging is van de door Dobbelaere en Billiet ontwikkelde hypothese omtrent de naoorlogse ontwikkeling als een overgang van ‘kerks katholicisme naar sociaal-culturele christenheid’.

De overigens niet identieke analyses die Laermans en Helleman presenteren, worden niet door iedereen onderschreven. Huyse schreef al in 1987 in *De verzuiling voorbij* – waartegen beide auteurs zich afzetten – dat de verzuiling in België in haar oorspronkelijke gedaante aan het eind van de jaren vijftig over haar hoogtepunt heen was.

‘Tachtig jaar lang was verzuiling eerst en vooral sociale scheiding op levensbeschouwelijke grondslag. In tweede orde waren de zuilen omvangrijke netwerken van organisaties, die in een verstandshuwelijk met de staat verbonden waren. Die toestand is binnenste buiten gekeerd. De secundaire kenmerken zijn dominant geworden, de primaire naar de achtergrond verdwenen’ (1987, p. 44).

Maar ook al hebben de zuilen in België een andere inhoud gekregen, toch blijven zij voortbestaan. Naar de mening van Huyse zijn het echter 'politieke concerns' aan het worden, gekenmerkt door productdiversificatie en horizontale en verticale integratie, die de markt bezet houden.

4 Wat zijn nog verzuilde instellingen?

De vraag naar het wezen van de verzuiling rijst ook na lezing van de twee boeken die ik hier het laatst aan de orde stel. Over het ene zal ik kort zijn. Het is een rijk geïllustreerd gedenkboek, getiteld *Voor een betere toekomst: Het werk van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond voor bedrijf en gezin, 1896-1996* (1997), geschreven door Duffhues. Het laat zien dat een van oorsprong duidelijk verzuilde organisatie een eeuw lang een aantal economische, politieke en sociaal-culturele functies heeft vervuld door zich voortdurend aan te passen aan gewijzigde omstandigheden en behoeften. Maar in hoeverre is de organisatie nog verzuild te noemen?

Deze vraag komt nog pregnanter naar voren – alhoewel de auteurs het iets anders stellen – in het door Dijkstra, Dronkers en Hofman samengestelde boek *Verzuiling in het onderwijs: Actuele verklaringen en analyse* (1997). In deze zorgvuldig geredigeerde studie, waarin een veelheid aan empirische gegevens is verwerkt, wordt de vraag gesteld hoe het komt dat in een op veel terreinen ontzuilde en grotendeels seculiere samenleving het verzuilde onderwijs is blijven voortbestaan. Het aantal leerlingen dat bijzonder primair onderwijs volgde, was sinds de laatste decennia van de vorige eeuw gestegen van minder dan een kwart tot ruim 40% rond de pacificatie en ligt sinds halverwege de jaren veertig rond de 70%. Het aantal leerlingen dat openbaar onderwijs volgt nam daarentegen af van ruim 75% omstreeks 1870 tot ruim 30% rond 1940, op welk punt het min of meer stabiliseerde. En dit terwijl de onkerkelijkheid in Nederland toenam van 17% in 1947 tot ruim 50% thans.

Wat is de aantrekkingskracht van het bijzonder onderwijs voor geseculariseerde of godsdienstig geliberaliseerde ouders en wat stoot hen af in het openbaar onderwijs? Waarom geven ouders in een geseculariseerde samenleving niet de voorkeur aan onderwijs dat namens die samenleving door de overheid wordt bestuurd, maar aan door private organisaties, zoals verenigingen en stichtingen, bestuurd onderwijs?

De schrijvers werpen hiervoor een aantal hypothesen op. Allereerst het waardegebonden karakter van het onderwijs (resistentiethese), namelijk dat de behoefte aan levensbeschouwelijke organisaties groter is naarmate de relatie tussen profane functie en levensbeschouwing nauwer is. Juist omdat scholen zo'n belangrijke functie vervullen in het proces van socialisatie van jongeren, zouden confessionele scholen aanmerkelijk beter bestand zijn tegen ontzuiling dan vele andere organisa-

ties op levensbeschouwelijke grondslag. Een andere verklaring is de institutionalisering van het verzuild onderwijs, dat in stand bleef omdat het sterk verankerd is in wet- en regelgeving en machtsverhoudingen. Weer een andere verklaring is de irrelevantie van godsdienst en levensbeschouwing, waardoor ouders bereid zijn de levensbeschouwelijke kleur van een meer om andere redenen gekozen school op de koop toe te nemen. Maar het zou omgekeerd ook kunnen zijn dat juist de actualiteit van levensbeschouwelijke verscheidenheid het verzuilde onderwijs instandhoudt, omdat het meer ruimte biedt voor met levensbeschouwelijke uitgangspunten verbonden pedagogisch handelen. Ten slotte wordt als mogelijke verklaring voor de bloei van het bijzonder onderwijs geopperd, dat verschillen in kwaliteit tussen openbare en bijzondere scholen tot een onverminderde voorkeur voor bijzonder onderwijs leiden.

In een zorgvuldige analyse worden in het boek stap voor stap deze en andere vragen nader onder de loep genomen. Na een afweging van de verschillende verklaringen concluderen de redacteuren in hun slothoofdstuk dat er vier verklaringen overblijven: (1) machtsverhoudingen in het bestuurlijk middenveld; (2) concurrentie tussen scholen; (3) effectiviteit van besturen; en (4) sociaal-culturele netwerken rond scholen. Met name een combinatie van de laatste twee verklaringen lijkt het meest hout te snijden, terwijl het belang van de eerste twee verklaringen lijkt af te nemen.

Toch, stellen de auteurs vast, vormden de machtsverhoudingen en de legitimatie in het bestuurlijke middenveld een belangrijke vertragsingsfactor. Deze vertragsingsfactor gaf het bijzonder onderwijs de tijd om zich aan de gewijzigde omstandigheden aan te passen. Daarbij speelde een grote rol dat het bijzonder onderwijs over voldoende ervaringen en wettelijke kaders beschikte om de concurrentie tussen scholen om leerlingen te kunnen aangaan. Omgekeerd heeft het openbaar onderwijs door politieke belemmeringen en passiviteit geen gebruik weten te maken van de erosie van de godsdienstige en levensbeschouwelijke grondslagen van het bijzonder onderwijs. Deze ontwikkelingen leidden ertoe dat het bijzonder onderwijs over flexibeler bestuursvormen beschikte dan het openbaar onderwijs, zowel lokaal als nationaal. Anders gezegd, de eerste twee verklaringen zijn noodzakelijk om de succesvolle transformatie van het bijzonder onderwijs op basis van de laatste twee verklaringen afdoende duidelijk te maken.

Dit alles klinkt op basis van de gepresenteerde gegevens uiterst plausibel. Toch lijkt het me toe dat nog iets anders een rol speelt. De auteurs weten op tamelijk overtuigende wijze aannemelijk te maken dat de verschillen in waargenomen effectiviteit tussen scholen van verschillende denominaties niet zozeer zijn toe te schrijven aan de denominatie van de school op zichzelf, maar – onder bepaalde voorwaarden – meer aan het bestaan van concurrentie tussen scholen. Maar dit neemt niet weg dat ouders de keuze van scholen voor hun kinderen niet alleen bepalen op grond van verschillen in ‘waargenomen’ effectiviteit, maar ook op grond

van een *veronderstelde* hogere mate van effectiviteit van het bijzonder onderwijs. Dit zou ook enigszins kunnen verklaren waarom sinds de jaren zeventig juist het algemeen (neutraal) bijzonder onderwijs een toenemend aantal leerlingen trekt (vooral in het voortgezet onderwijs) en het aandeel leerlingen in het katholiek onderwijs is gedaald, zoals bijvoorbeeld uit hoofdstuk 3 blijkt.

5 Doorwerking van de verzuiling en verder?

Het geheel overziend wil ik terugkeren naar de in het begin gestelde vraag: in hoeverre zijn er in de jaren negentig nadere inzichten ontwikkeld over of nieuwe gezichtspunten toegevoegd aan hetgeen zo'n tien jaar eerder al over verzuiling bekend was? Het antwoord moet dan zijn, dat dit niet echt het geval is.

Dit geldt nog het meest voor de beide studies die zich afficheren als 'iets nieuws' en een 'andere visie', van respectievelijk Van Rooden (1996) en Hoogenboom (1996). Terecht stelt Van Rooden vast dat wat later verzuiling zou worden genoemd pas in de laatste decennia van de vorige eeuw is begonnen met de mobilisering van orthodox-protestantse en katholieke volksdelen. Maar dit is niet iets nieuws. Veel ernstiger is dat hij geheel miskent dat deze mobilisering zich deels voltrok op basis van een veel langer bestaande politieke cultuur van minderheidsbescherming en prudentie. Hoogenboom daarentegen, onderkent wel de continuïteit in de politieke cultuur, maar doet alsof hij de eerste is die dat heeft ontdekt.

Wat de overige hier besproken studies bieden, is vooral een nuancering van en aanvulling op bestaande inzichten over verzuiling. Uit de studie van Pennings – evenals trouwens de historische studies waar slechts terloops naar is verwezen – wordt duidelijk dat processen van verzuiling en ontzuiling op lokaal niveau allerm minst uniform zijn verlopen, maar per sector, tijd en plaats varieerden. Ook dat is op zichzelf geen geheel nieuw gezichtspunt. Daar waren al eerder aanwijzingen voor. Dat bijvoorbeeld verzuiling en vooral ontzuiling ook landelijk – althans voor katholieke organisaties – per sector in verschillend tempo is verlopen, was verder al duidelijk uit de reeds in de jaren tachtig verschenen studie van Duffhues, Felling en Roes, *Bewegende patronen* (1985). Uit dit onderzoek naar het landelijke netwerk van katholieke organisaties tussen 1945 en 1980, blijkt dat dit netwerk zeker sinds 1960-1970 is gefragmenteerd en een 'rafelend' karakter vertoont, *behalve* dat de specialistische koepel op het gebied van het katholiek onderwijs in betekenis is toegenomen. Dit laatste is een duidelijke bevestiging van de conclusies van *Verzuiling in het onderwijs*.

Het is voorts belangrijk dat nog eens nadrukkelijk is vastgesteld dat processen van verzuiling en ontzuiling gevarieerd zijn verlopen – niet alleen naar plaats, tijd en sector, maar ook bijvoorbeeld naar denominatie. Zo blijkt dat er met betrekking tot kleinere – vooral orthodox-protestantse en niet-christelijke – godsdienstige

groeperingen ook nog sprake is van verlate verzuiling of zelfs van het ontstaan van nieuwe minizuilen.⁵

Dit roept tevens vragen op in hoeverre verzuiling gezien moet worden als een conservatieve beweging van verweer tegen processen van modernisering danwel als een instrument om modernisering in een bepaald type maatschappijen in goede banen te leiden en soepel te doen verlopen. Hier is geen volstrekt ondubbelzinnig antwoord op te geven. Uit de vergelijkende studie van Righart (1986) over het ontstaan van verzuiling onder katholieken in vier Europese landen, bleek al dat verzuiling onmiskenbaar een kerkelijke strategie tegen secularisering is geweest – zij het dat deze in verschillende landen op verschillende wijze en in verschillend tempo is verlopen. Daarbij heeft echter vooral de lagere clerus ingezien dat de kerk om te overleven zich moest aanpassen aan de eisen van een moderniserende maatschappij.

Dit beeld wordt enigszins bevestigd door de studies van Hellemans (1990) en Laermans (1992). Hellemans stelt dat de verzuiling niet alleen een strijd *met* de modernisering was, maar dat er tussen de verschillende sociale bewegingen ook een strijd *om* de moderniteit is geweest. Hij is echter te weinig specifiek om vast te stellen in hoeverre deze processen per land, per periode én per sociale beweging (of zuil) verschillend zijn verlopen. Bovendien beziet hij verzuiling vooral in termen van opbouw en eventuele afbraak van geïntegreerde netwerken van organisaties en besteedt hij minder aandacht aan de ideologische inhoud van de verschillende sociale bewegingen.

Laermans gaat – voor een deels latere periode – wel in op de levensbeschouwelijke inhoud van (een deel van) de katholieke zuil in België. Het lijkt dat de verzuiling bij katholieken in België vergeleken met Nederland een meer defensief karakter heeft gehad, terwijl de socialisten in België – evenals de katholieken in Nederland – de verzuiling meer hebben gebruikt als een middel tot emancipatie en machtsvorming.⁶

De studies laten in ieder geval zien dat de doorwerking van de verzuiling in België thans sterker is dan in Nederland.⁷ Dit is zeker het geval wanneer we verzuiling opvatten als organisatie van niet primair levensbeschouwelijke (dus seculiere) activiteiten op levensbeschouwelijke basis. In Nederland treft men dergelijke ‘echte’ verzuiling nog vooral aan bij betrekkelijk kleine orthodox-protestantse en niet-christelijke godsdienstige groeperingen.

Maar op een andere wijze is ook in Nederland toch nog sprake van een doorwerking van de verzuiling. Niet alleen zijn er nog steeds – weliswaar kleine – echte zuilen, maar via de politieke cultuur is er – evenals in België – niet alleen in de politiek zelf, maar ook in de wijze waarop een deel van het openbare leven en belangrijke instituties zijn georganiseerd, nog een aanzienlijke mate van continuïteit.

Deze politieke cultuur wordt tegenwoordig ook wel aangeduid met de term 'poldermodel', maar bevat onmiskenbaar elementen van een al heel lang bestaande en tijdens de verzuiling verder geprofileerde politieke cultuur. Die doorwerking is trouwens niet uitsluitend een kwestie van politieke cultuur, maar ook van daarmee gepaard gaande institutionele arrangementen, onder andere tot uiting komend in wet- en regelgeving, zoals bijvoorbeeld in het onderwijs, maar ook in andere voorzieningen, zoals bijvoorbeeld voor immigranten.

Toch kan men, ondanks deze onmiskenbare doorwerking, de vraag stellen of een deel van de instellingen die nog verzuild worden genoemd, deze term nog wel echt verdienen. Is het langzamerhand toch niet vooral een kwestie van naamgeving (Brabantse *Christelijke* Boerenbond), van bestaande wetten en regelingen die wel geriefelijk zijn (zoals in een groot deel van het bijzonder onderwijs), dat sommige organisaties of instellingen nog als verzuild worden geafficheerd? Is het niet ook zo – om de eerder geciteerde woorden van Huyse te herhalen –, dat de secundaire kenmerken van weleer dominant zijn geworden en de primaire kenmerken (scheiding op levensbeschouwelijke grondslag) in veel gevallen naar de achtergrond zijn verdwenen?

Nog sterker: is er ook niet sprake van min of meer *nieuwe* ontwikkelingen van private non-profitorganisaties, die nog slechts in naam verzuild zijn, zoals in het slothoofdstuk van *Verzuiling in het onderwijs* wordt gesuggereerd? De ontwikkelingen van sommige verzuilde organisaties lijken onderdeel te vormen van processen van privatisering van oorspronkelijk publieke diensten, die we ook elders in de maatschappij aantreffen. Ook bijvoorbeeld ten aanzien van sociale zekerheid, in de gezondheidszorg (ontstaan van privé-klinieken), openbare orde en veiligheid (stadswachten, particuliere beveiligingsdiensten), communicatie (commerciële omroepen, introductie van concurrentie in telecommunicatie en het openbaar vervoer) is meer en meer sprake van privatisering. In sommige institutionele sferen zullen instellingen zich vermoedelijk nog verzuild blijven noemen, of nog gebruik blijven maken van bestaande wettelijke en institutionele kaders of 'koepels' als een aantrekkelijke wijze om activiteiten te organiseren. Maar het is tevens een vorm van privatisering, die vaak nog maar een ver verwijderd verband heeft met wat oorspronkelijk verzuiling betekende.

Noten

* Gaarne dank ik Henk van Goor en Durk Hak voor commentaar op een eerdere versie.

1. Zie voor overzichtsartikelen over eerder verschenen literatuur o.a. Bornewasser (1984); Duffhues (1987); Bornewasser (1988).

2. Zie R. van der Laarse (1994) Om de reconstructie van verschillen: Een repliek. *Theoretische Geschiedenis* 21: 249-253. De verwijzingen hebben betrekking op pp. 252-253.

3. Zie Groot (1993); De Rooy (1995). Er is ook een besprekingsartikel van Van Rooden

(1993), dat verwerkt is zijn boek (1996), met de teneur waarvan ik het niet eens ben. Zie ook de vorige noot. Over het project als geheel zie voorts Blom en Misset (1985).

4. Zie over de *Bible Belt* en de geografische verdeling van godsdienstige gezindten in Nederland, het boek van Knippenberg (1992), dat hier met ere moet worden genoemd.

5. Zie, behalve de genoemde studies van Pennings (1991), Dijkstra (1992) en Rath, e.a. (1996), ook enkele bijdragen in: het themanummer (1998) Over herlevende godsdienstigheid en orthodoxie. *Sociologische Gids* 45 (3).

6. Zie hierover ook een bespreking en interview naar aanleiding van het boek van Huyse (1987) in *NRC-Handelsblad* (19 december 1987).

7. Nadat dit reeds was geschreven, kreeg ik een artikel onder ogen waarin de mate van verzuiling in de Antwerpse gemeente Kontich in 1997 wordt vergeleken met die in 1985. Het blijkt dat er in deze periode weliswaar sprake was van enige ontzuiling, maar dat de traditionele zuilen in Kontich voornamelijk overeind blijven. Zie uitvoeriger Van Aelst en Walgrave (1998).

Geraadpleegde literatuur

- Aelst, P. van, en S. Walgrave (1998) Voorbij de verzuiling? Kontich twaalf jaar later: Een replicatie-onderzoek naar organisatienetwerken en politieke partijen. *Tijdschrift voor Sociologie* 19: 55-87.
- Blom, J.C.H., en C.J. Misset (red.) (1985) *'Broeders sluit U aan': Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten*. Z. pl.: De Bataafsche Leeuw.
- Bornewasser, J.A. (1984) De katholieke zuil opnieuw doorgelicht. *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 26: 119-148.
- Bornewasser, J.A. (1988) De katholieke zuil in wording als object van 'Columnologie'. *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 30: 168-212.
- Duffhues, T. (1987) Staat 'de wankel zuil' nog overeind? Een verkenning van recente literatuur over verzuiling en ontzuiling. *Jaarboek Katholiek Documentatiecentrum* 17: 134-162.
- Duffhues, T. (1997) *Voor een betere toekomst: Het werk van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond voor bedrijf en gezin, 1896-1996*. Nijmegen: Valkhof Pers.
- Duffhues, T., A. Felling en J. Roes (1985) *Bewegende patronen: Een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980*. Nijmegen: Katholiek Documentatiecentrum/Baarn: Ambo.
- Dijkstra, A.B. (1992) *De religieuze factor. Onderwijskansen en godsdienst: Een vergelijkend onderzoek naar gereformeerd-vrijgemaakte scholen*. Nijmegen: Instituut voor Toegepast Sociale Wetenschappen.
- Dijkstra, A.B., J. Dronkers en R. Hofman (red.) (1997) *Verzuiling in het onderwijs: Actuele verklaringen en analyse*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Groot, F. (1993) Verzuilingstendensen in Holland, 1850-1925. *Holland: Regionaal-Historisch Tijdschrift* 25: 91-114.
- Hellemans, S. (1990a) *Strijd om de moderniteit: Sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1800*. Kadoc-Studies 10. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Hellemans, S. (1990b) *Pleidooi voor een internationale en tegen een provincialistische benadering van verzuiling*. Leuven: Sociologisch Onderzoeksinstituut, K.U. Leuven.
- Hoogenboom, M. (1996) *Een miskende democratie: Een andere visie op verzuiling en politieke samenwerking in Nederland*. Leiden: DSWO Press, Rijksuniversiteit Leiden.
- Huyse, L. (1987) *De verzuiling voorbij*. Leuven: Kritak.

- Knippenberg, H. (1992) *De religieuze kaart van Nederland: Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Laermans, R. (1992) *In de greep van 'de moderne tijd': Modernisering en verzuiling. Evoluties binnen de ACW-vormingsorganisaties*. Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Pennings, P.J.M. (1991) *Verzuiling en ontzuiling: De lokale verschillen. Opbouw, instandhouding en neergang van plaatselijke zuilen in verschillende delen van Nederland na 1880*. Kampen: Kok.
- Rath, J. (1996) *Nederland en zijn islam: Een ontzuilde samenleving reageert op het ontstaan van een geloofsgemeenschap*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Righart, H. (1986) *De katholieke zuil in Europa: Een vergelijkend onderzoek naar het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Rooden, P. van (1993) Studies naar locale verzuiling als toegang tot de geschiedenis en constructie van religieuze verschillen in Nederland. *Theoretische Geschiedenis* 20: 439-454.
- Rooden, P. van (1996) *Religieuze regimes: Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Rooy, P. de (1995) Zes studies over verzuiling. *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 110: 380-392.